

Віктор АНДРУЩЕНКО

доктор філософських наук, професор,
академік НАПН України,
член-кореспондент НАН України,
ректор Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова,
Президент асоціації ректорів педагогічних
університетів Європи, головний редактор
часопису (м. Київ)

Ключові слова: людина, освіта, культура, агресивність, насильство, виховання.

Агресивність, як водиться, визначають як стійку рису особистості, що виявляється у дієвому прояві нетерпимості до іншої позиції чи поведінки, неприйнятті стану справ у колективі, існуючого порядку речей, їх заперечення, різкому протиставленні щодо них власної альтернативи. Цей стан особистості супроводжується емоціями гніву, ворожості, ненависті тощо.

Агресивність має різні прояви на різних стадіях соціалізації і може набувати форми залякування, образ іншої особистості, нанесення їй ушкоджень. Досить розповсюджену

УДК 37.013.2:316.613.434
DOI 10.31392/NPU-VOV.2020.2(77).02

**АГРЕСИВНІСТЬ
ОСОБИСТОСТІ
ТА ЇЇ МІНІМІЗАЦІЯ
ЗАСОБАМИ ОСВІТИ**

© Андрущенко В., 2020

ною агресивність є в системі освіти. Спостерігаються вияви агресивності не тільки у школярів, але й серед учителів. Звісно, навчальному і виховному процесу це не сприяє. Мінімізація (зниження) агресивності є завданням батьків і вихователів, товаришів і друзів. Найбільш дієвим засобом цього є освіта. Зупинимось на цій проблемі більш детально.

агалом феномен агресії детально досліджено багатьма науками, зокрема, психологією, соціологією, конфліктологією тощо. Основні дослідження, звичайно, здійснювалися в рамках психологічного категоріально-теоретичного апарату, адже агресія у своїй основі притаманна саме людській індивідуальній природі та в тій чи іншій формі виражається в поведінці будь-кого з нас. «Агресія – це будь-яка форма поведінки, спрямованої на образу чи нанесення шкоди іншій живій істоті, яка не бажає такого ставлення» [1, с. 27].

Дійсно, у загальному вигляді агресивна поведінка спрямована саме на нанесення шкоди комусь або чомусь. Водночас існує й безліч інших, більш конкретизованих визначень даного психологічного та поведінкового феномену. Наприклад, агресію визначають як «свідомий насильницький вплив суб'єкта (суб'єктів) на живий чи неживий об'єкт, що має на меті змінити статус-кво останнього (тобто теперішній, наявний стан справ, фізичний чи психічний стан)» [2, с. 33]. З філософської та філософсько-освітньої позиції тут важливо наголосити, що агресія людини стосовно іншої людини перетворює останню на об'єкт, тобто заперечує основний принцип гуманізму, за яким до людини завжди треба ставитися виключно як до суб'єкта і ніколи як до пасивного об'єкта, який можна змінювати чи використовувати за власною волею чи бажанням. Саме в такому плані, з нашого погляду, актуалізується проблематика агресії в контексті філософії освіти й едукології. Зрозуміло, що з царини людських відносин неможливо повністю виключити елемент агресії та насильства, але ми маємо вивчати потенціал освіти в справі обмеження агресії та мінімізації негативних наслідків, яким підлягають як об'єкт, так і суб'єкт агресивної поведінки або ж навіть мислення.

Сьогодні існує багато видів класифікації агресії як індивідуального, комунікативного і соціального феномену. Такі класифікації є важливими і в нашому дослідженні, адже агресивна поведінка і мислення в найрізноманітніших формах проявляються і в освітньому, навчально-виховному процесі, комунікативна складова якого передбачає прояв усього спектру людських емоцій і поведінкових реакцій. Відомі дослідники феномену агресивності А. Басе та А. Даркі так класифікували форми та види агресії: фізична агресія (фізичні дії проти когонебудь); роздратування (грубість, запальність); вербальна агресія (погрози, крики, лайка тощо); непряма агресія, спрямована (плітки, злі жарти) та неспрямована (вигуки в натовпі, тупання тощо); негативізм (опозиційна поведінка) [3, с. 10–11].

Яким би чином не проявлялась агресія, усі її прояви несуть негативний та руйнівний для особистості характер, хоча в деяких психологічних розвідках підкреслю-

ється і позитивна роль цього феномену щодо мобілізації додаткових вольових зусиль індивіда. На нашу думку, педагогіка має вилучити агресію з навчально-виховного процесу, орієнтуватися на інші засоби активізації морально-вольових та творчих потенцій особистості, тим самим знижуючи потребу і мотивацію до агресивних форм самопрояву та самореалізації.

Тут і постає головне питання нашого дослідження: чи існують дієві освітні, педагогічні, навчально-виховні можливості (технології, прийоми, підходи тощо) протистояти агресії? З одного боку, можна сказати, що таке питання є суперечливим у самій основі. Відомий дослідник Крістіан Бютнер заявляє про парадоксальність ситуації, коли педагог прагне соціалізувати дитину в суспільстві, переповненому насильством, при цьому намагається довести, що насильства не повинно бути. «Цілі педагогіки мають бути спрямовані на те, щоб «соціалізувати» вихованця у світі, повному насильства, – як би парадоксально це не виглядало, – з позицій цілей виховання, яке прагне до звільнення від будь-якого насильства. Педагогіка також опиняється на межі можливостей у тих випадках, коли стикається з безпосередніми проявами афектів у дітей. Так, педагог нерідко буває вимушений усвідомлювати власне безсилля перед агресивними дітьми, переживати власну безпорадність перед дитячими страхами. Бажаючи виховувати без насильства, він не може подолати суперечності між власними цілями та цілями суспільства» [2, с. 4–5]. Водночас педагогічну діяльність тому й називають «вищим покликанням», що в ній людина дуже часто проявляє себе з позицій самопожертви та абсолютної толерантності. Дійсно, освіта у своєму гуманістичному вимірі покликана здійснювати нездійсненне завдання: прищеплювати людині ідеали миролюбства і ненасильницької поведінки попри те, що об'єктивна реальність сповнена агресією, насильством, соціальним примусом, брехнею і несправедливістю.

Існує також інший погляд, за яким суспільство, навпаки, сприяє бажанню людини позбавитися агресивних біологічно-психічних комплексів. Так В. Холлічер підкреслює, що «в самій суспільній “природі людини” укорінене постійно висхідне на

нові рівні прагнення до розвитку всіх творчих сил як до соціальної та індивідуальної самоцілі, а зовсім не прагнення до задоволення уявного потягу до агресії та смерті, наявність якого в людини ніким не була доведена» [4, с. 110]. Хай там що, а ставлення до соціальної природи особистості завжди було як мінімум амбівалентним, адже в ній завжди можна знаходити як позитивні, так і негативні риси. Завдання ж освіти полягає в тому, щоб культивувати в особистісному самостановленні людини та в її соціалізації саме позитивні цілі, цінності і мотиви. В цьому полягає гуманістична сутність освіти, її культуротворча та цивілізаційна роль у поступі всього людства до більш миролюбних і ненасильницьких форм соціального співіснування.

Головне твердження і постулат, на який ми спираємося в нашому філософсько-освітньому дослідженні, полягає в тому, що освіта розглядається нами як механізм навчання і виховання позитивних (духовних, моральних) якостей особистості. Саме в цьому, на нашу думку, й полягає фундаментально-аксіологічний та практично-виховний потенціал освіти щодо протистояння тому зростанню агресивності, несправедливості та насильства, яке спостерігається в сучасному світі. «На сьогоднішній день відмічається значне зростання агресії у різноманітних сферах життєдіяльності особистості, зростають стимули до агресивної поведінки в масовій культурі, активно пропагується використання агресивних проявів для досягнення певних цілей у засобах масової інформації. Сучасне суспільство пред'являє до людини, зокрема до її духовності, цінностей та уявлень щодо свого майбутнього та майбутнього суспільства, все більші і більші вимоги. Та проблемою є те, що агресія стає одним з найефективніших способів досягнення та утримання цінностей. Необхідність наукової розробки означеної проблеми, тобто вивчення співвідношення між агресивною поведінкою та ціннісними орієнтаціями особистості, визначається вимогами практики створення новітніх виховних технологій просвітницької, профілактичної та корекційної роботи з проблеми подолання агресії та її проявів» [5, с. 3]. Філософія ж освіти, своєю чергою, має постійно розгортати концептуально-

теоретичний фундамент гуманізму в освіті, насичуючи простір останньої концепціями і категоріями, які б переконливо доводили всім суб'єктам педагогічного процесу пріоритетність і важливість формування засобами освіти гуманістичного світогляду, неагресивного ставлення до інших, ненасильницьких форм поведінки, справедливого, толерантного і миролюбного ставлення до інших людей, культур, форм самовияву, а також дбайливого ставлення до навколишнього природного середовища.

Гуманістично виховна роль освіти особливо важлива ще й з огляду на те, що психологічні й агресивні прояви мають певну вікову локалізацію й особливо активно проявляються в певні дитячі та юнацькі періоди особистісного розвитку. Освітні, виховні технології мають бути максимально зорієнтовані на те, щоб енергію агресії дитини чи підлітка вчасно і компетентно переводити в енергію позитивних морально-вольових та духовно-творчих проявів. «Педагогічна практика свідчить про зростання негативних проявів, зокрема агресії, серед школярів. Проблема агресивності набуває особливої гостроти в ранньому юнацькому віці, коли відбувається інтенсивне становлення життєвої позиції, переосмислюються суспільні та духовні цінності, а зустріч з невідзначеним майбутнім загострює амбівалентність думок, почуттів, рис характеру юнаків та дівчат. Особистісний портрет старшокласника відзначається мінливістю, поєднанням ідеалізму й цинізму, емпатійності та байдужості, толерантності та агресивності, прагненням духовного зростання і бездуховності. Загострення негативних особистісних тенденцій внаслідок дії вікових стресорів призводить до виникнення агресивних афектів, закріплення агресивних стратегій поведінки» [6, с. 3]. Інноваційно-гуманістичне освітнє середовище, в якому компетентні педагоги використовують сучасні суб'єкт-суб'єктні технології навчання і виховання, здатне активно сприяти тому, щоб зростаюча особистість орієнтувалася не на негативні, хоча й природні прояви (агресію, невдоволення, абсентеїзм тощо), а на позитивно-творчі способи самостановлення і самореалізації. У цьому, з нашої позиції, й полягає головний потенціал освіти в справі мінімізації агресивності особистості.

В аспекті розгляду освіти як механізму навчання і виховання позитивних духовно-моральних якостей особистості дуже гостро. У зв'язку з проблематикою агресивності, постають й інші проблеми моральної, духовної, культурної кризи, що спостерігаються в нашому посттоталітарному суспільстві. Особливо гостро кризові явища відображаються на моральному, духовному, особистісно-адаптивному стані дітей, юнацтва і молоді. Саме представники цих вікових груп у сучасному соціумі часто не можуть віднайти аксіологічного фундаменту для мотивації особистісного розвитку в позитивному морально-духовному руслі. «Агресія, жорстокість, адиктивність, інші прояви крайнього егоїзму стають нормою міжособистісних відносин й особистісного буття дітей і молоді. Як прояв егоїзму у молодіжному середовищі спостерігається відчуження, недовіра, байдужість один до одного, спотворення уявлень про товариськість, дружбу, ціннісних і смисложиттєвих орієнтирів. Усе це, звичайно, свідчить про неналежний духовний розвиток і дитини в садочку, і учня в школі, і студента вузу, взагалі нашої молоді, гідне виховання якої повинно бути основою державного будівництва. Проблеми духовності і моральності широко вивчаються у філософії, культурології, психології, педагогіці» [7, с. 56]. Водночас суто теоретичні, концептуальні, соціологічно-абстрактні розвідки часто не знаходять свого продовження в освітній практиці. Насправді, освітянська спільнота має активніше використовувати той світоглядно ціннісний фундамент, що створюється для вдосконалення конкретного навчально-виховного процесу такою сферою знання, як філософія освіти.

Часто можна почути думку про те, що освіта неспроможна в нашому кризовому суспільстві долати агресивне і насильницьке мислення, адже воно з'являється через такі об'єктивні фактори, як бідність, соціальне розшарування і несправедливість, неможливість самореалізації в наявній суспільній дійсності тощо. Насправді ж, як показують спеціальні дослідження, рівень агресії залежить далеко не тільки від добробуту та забезпеченості. Дійсно, дуже важлива саме духовна складова, за яку багато в чому відповідає саме освіта. «Якщо

ж згадати численні випадки, коли американські студенти чи навіть школярі холоднокровно розстрілюють своїх однокласників і педагогів, можна впевнитися в тому, що не існує лінійної кореляції між рівнем добробуту людей і їхньою освіченістю, з одного боку, та загальною культурою і духовністю – з іншого. Тому цілком закономірним видається поширення тези «від людини освіченої – до людини культури». При цьому передовсім мається на увазі той глибинний сенс філософії культури і філософії освіти, який є головною, інтегральною характеристикою внутрішнього, глибинного світу особистості, який визначає рівень її духовності й моральності, системи життєвих цінностей» [8, с. 21]. Освіта покликана надавати людині на будь-якому етапі її життя можливість вибору і використання тих смисло-ціннісних феноменів і концептів, які максимально сприяють творчому саморозвитку особистості без нанесення шкоди чи образ іншим. Освіта – спосіб максимальної гуманізації простору самоідентифікації і саморозвитку особистості.

Особливу роль тут грає розвиток засобами освіти духовності особистості, її моральної наснаги до толерантної комунікації з іншими. Визначень такого складного феномену, як духовність, є дуже багато. На нашу думку, найприйнятнішим з таких визначень буде те, в якому особливий акцент робиться на гуманістичній, миролюбній, толерантній енергії, що є феноменологічним підґрунтям духовності. «Духовність – це інтегративна якість особистості, що визначає смисложиттєві цінності, які формують людяне ставлення до інших, гуманізм, забезпечують духовний розвиток особистості» [9, с. 136]. Такі смисложиттєві цінності й має прищеплювати людині освіта засобами навчання, виховання, творчості, професійної самореалізації тощо. Окрім того, духовний розвиток через освіту передбачає безпосередній соціалізаційний шлях до кращих здобутків культури і цивілізації. «Під духовним розвитком особистості розуміється процес індивідуально-особистісного залучення до духовної культури суспільства, оволодіння загальнолюдськими, соціокультурними, національними цінностями і досвідом людства в процесі духовно-практичної діяльності та самостійно-

го творчого розвитку кожної особи» [10, с. 48]. Коли людська особистість розвивається, орієнтуючись на гуманістично-культурні, загальнолюдські цінності, відбувається певна рефлексія, самопізнання, саморозуміння, які й допомагають індивіду проявляти власну духовну наснагу в протистоянні внутрішнім потягам до насильства й агресії. Освіта ж має бути середовищем, що максимально сприяє на основі знання і творчості такому рефлексивному самоосмисленню кожної людини. У цьому, можна сказати, й полягає вища мета освіти – надати особистості міцний філософсько-аксіологічний фундамент культуротворчої, цивілізованої дії і мислення.

Інакше кажучи, освіта є тим соціальним, соціалізаційним, комунікативним, культуротворчим, миролюбно-свободолюбивим середовищем, яке в порівнянні з іншими сферами соціального функціонування найбільш активно і до того ж безпосереднім чином сприяє формуванню та розвитку духовних сил особистості, однією з найважливіших серед яких є здатність енергійно протистояти поривам агресії в самому собі. «Сам зміст освіти своєю гуманістичною спрямованістю сприяє духовному розвитку людини, надає їй імпульс для подальшого духовного зростання і самовиховання, самовдосконалення. Освіта має на меті досягнути оптимальної самореалізації людини відповідно до її потреб, інтересів, нахилів та здібностей. Однією з головних складових цього процесу є процес самореалізації у сфері духовного життя особистості, у сфері задоволення її духовних потреб. Ці процеси тісно пов'язані між собою і взаємно впливають один на одного» [11, с. 9]. Отже, можемо стверджувати про існування безпосереднього зв'язку та залежності таких явищ, як освіта, духовність та індивідуально-особистісні здатності до придушення внутрішньої агресії та її зовнішніх, відкритих проявів.

В аспекті подолання індивідуальної агресії дуже важливим є момент виховання і розвитку в особистісній структурі людини такого важливого виміру духовності, як відповідальність. Ця якість, яку в тому числі необхідно культивувати і засобами освіти, дає змогу людині, з одного боку, відчувати свободу і добровільність власних вчинків, тим самим актуалізуючи особис-

тість у світі, а з іншого – поводити себе гідно, виважено, толерантно до інших і вимогливо до самого себе. «Духовність неможлива без відповідальності – перед світом, перед близькими, відповідальності за долю планети Земля. Відповідальність є фундаментом добродійних вчинків, спрямованих на створення ситуації щасливого життя, в якій домінують радість, мир, взаєморозуміння, милосердя, толерантність, взаємодопомога, відповідальність за тих, кого ми «приручаємо». Відповідальність – загальнолюдська духовна цінність, на якій ґрунтується фундамент людяності, гуманізму, краси людських відносин» [11, с. 11]. В освітньому комунікативному просторі існує значна кількість засобів і механізмів виховного формування глибокого почуття відповідальності у феноменологічній та поведінково-мотиваційній структурі особистості. Особливо ефективними такі механізми виявляються в рамках суб'єкт-суб'єктної педагогічної взаємодії на основі інноваційно-гуманістичних навчально-виховних принципів і технологій.

Підсумовуючи проблематику антиагресивного потенціалу освіти як механізму навчання та виховання позитивних духовно-моральних якостей особистості, можемо впевнено стверджувати, що саме освіта є найпотужнішим у сучасному суспільстві засобом прищеплення кожній людині таких важливих особистісних якостей, як гуманізм, добра воля, повага до себе та інших, здатність розуміти інші форми поведінки, мислення, культурного самопрояву. Інакше кажучи, освіта сприяє активізації та позитивному аксіологічному спрямуванню розвитку духовності особистості. «Розвиток вільної, гуманної і відповідальної особистості безпосередньо пов'язаний із системою її морально-духовних цінностей. Адже духовність, моральність так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі і зосередженість на морально-духовній культурі людства. То й цілі і наміри духовно та морально зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію вищого критерію орієнтування у світі та є ключовими для особистості в її самовизначенні» [12, с. 94]. Своєю чергою, особистість з високим рівнем духовного розвитку, гума-

ністичними морально-етичними цінностями та орієнтаціями, глибинним почуттям відповідальності і доброї волі володіє максимальною спроможністю до опанування та

попередження агресивних проявів, які при-
таманні їй від природи або ж нав'язуються
та викликаються об'єктивними соціальними
обставинами чи іншими людьми.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бэрон Р., Ричардсон Д.** Агрессия. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 352 с.
2. **Бютнер К.** Жить с агрессивными детьми. Москва: Педагогика, 1991. 144 с.
3. Агрессия у детей и подростков: учебное пособие / под ред. Н. М. Платоновой. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 336 с.
4. **Холличер В.** Человек и агрессия. З. Фрейд и К. Лоренц в свете марксизма. Москва: Прогресс, 1975. 136 с.
5. **Спринська З. В.** Співвідношення агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій особистості: автореф. дис. ... канд. псих. наук: спец.: 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Одеса, 2008. 22 с.
6. **Федух І. С.** Психологічні особливості проявів агресивності в ранньому юнацькому віці: автореф. дис. ... канд. псих. наук: спец.: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ, 2007. 23 с.
7. **Сідак Л. М.** Духовно-моральне виховання особистості в контексті її духовного розвитку // Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи: матеріали наук.-практ. конф. (24–25 квітня 2014 р., Харків). Харків: ХНУГХ ім. А. Н. Бекетова, 2014. С. 56–58.
8. **Пономарьов О. С.** Духовність у системі філософії педагогічної культури // Теорія і практика управління соціальними системами. Філософія, психологія, педагогіка, соціологія. 2014. № 2. С. 18–26.
9. **Павлов В. І.** Духовність як екзистенційний простір особистості // Постсучасність: проблеми духовної свободи особистості: монографія / за ред. канд. філос. наук О. О. Сердюк. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток ЛТД», 2006. С. 135–143.
10. **Целякова О. М.** Формування духовної культури особистості в контексті трансформації сучасного українського соціуму // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наук. праць. Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2008. Вип. 35. С. 46–54.
11. **Шевченко Г.** Освіта та духовне виховання людини // Витоки педагогічної майстерності: збірник наук. праць. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. Вип. 13. С. 8–12.
12. **Москаленко Ю.** Філософські засади проблеми морально-духовного становлення особистості // Гірська школа Українських Карпат. 2013. № 10. С. 93–94.

REFERENCES

1. **Beron, R. & Richardson, D.** (2001). Aggression. St. Petersburg: Peter, 352 p. [in Russian].
2. **Butner, K.** (1991). Zhit' s agressivnymi det'mi [Live with aggressive children]. Moscow: Pedagogy, 144 p. [in Russian].
3. Aggressiya u detey i podrostkov: uchebnoye posobiye [Aggression in children and adolescents: a training manual]. Ed. N.M. Platonov. St. Petersburg: Speech, 2006. 336 p. [in Russian].
4. **Hollitscher, W.** (1975). Chelovek i agressiya. Z. Freyd i K. Lorents v svete marksizma [Man and aggression. Z. Freud and K. Lorenz in the light of Marxism]. Moscow: Progress, 136 p. [in Russian].
5. **Spryns'ka, Z. V.** (2008). Spivvidnoshennya ahresyvnoyi povedinky ta tsinnisnykh orientatsiy osobystosti [The ratio of aggressive behavior and value orientations of the individual]; author, diss. ... Cand. psycho. Science: 19.00.01. general psychology, history of psychology. Odessa, 22 p. [in Ukrainian].
6. **Fedukh, I. S.** (2007). Psykholohichni osoblyvosti proyaviv ahresyvnosti v ranniomu yunats'komu vitsi [Psychological features of manifestations of aggression in adolescence]; author, diss. ... Cand. psycho. Science: 19.00.07. pedagogical and age psychology. Kyiv, 23 p. [in Ukrainian].
7. **Sidak, L. M.** (2014). Duhovno-moral'ne vykhovannya osobystosti v konteksti yiyi dukhovnoho rozvytku [Spiritual and moral education of the individual in the context of his spiritual development]. Proceedings from Naukovo-praktychna konferentsiia «Sotsial'no-humanitarni vektory pedahohiky vyshchoyi shkoly» – The Scientific and Practical Conference «Socio-humanitarian vectors of higher school pedagogy». (pp. 56–58). April 24–25, 2014, Kharkiv, KhNUGKh, pp. 56–58. [in Ukrainian].
8. **Ponomar'ov, O. S.** (2014). Duhovnist' u systemi filosofiyi pedahohichnoyi kul'tury [Spirituality in the system of philosophy of pedagogical culture]. Teoriya i praktyka upravlinnyasotsial'nymysystemamy. Filosofiya, psykholohiya, pedahohika, sotsiolohiya. – Theory and practice of social systems management. Philosophy, psychology, pedagogy, sociology, 2, pp. 18–26. [in Ukrainian].
9. **Pavlov, V. I.** (2006). Duhovnist' yak ekzystentsiynnyy prostir osobystosti [Spirituality as an existential space of personality]. Post-suchasnist': problemy dukhovnoyi svobody osobystosti – Postmodernity: problems of spiritual freedom of personality Donetsk: Yugo-Vostok LTD LLC, pp. 135–143. [in Ukrainian].
10. **Tselyakova, O.M.** (2008). Formuvannya dukhovnoyi kul'tury osobystosti v k konteksti transformatsiyi suchasnoho ukrayins'koho sotsiumu [Formation of spiritual culture of personality in the context of transformation of modern Ukrainian society]. Humanitarnyy visnyk Zaporiz'koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi. – Humanities bulletin of Zaporizhzhzhe state engineering academy. Issue 35, pp. 46–54. [in Ukrainian].
11. **Shevchenko, H.** (2014). Osvita ta dukhovne vykhovannya lyudyny [Education and spiritual education of man]. Vytoky pedahohichnoyi maysternosti – Origins of pedagogical skill. Poltava: PNPU. Issue 13, pp. 8–12. [in Ukrainian].
12. **Moskalenko, Y.** (2013). Filosofs'ki zasady problemy moral'no-dukhovnoho stanovlennya osobystosti [Philosophical principles of the problem of moral and spiritual development of personality]. Hirs'ka shkola Ukrayins'kykh Karpat – Mountain School of the № 10, pp. 93–94. [in Russian].